

ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه تصور از خدا براساس اسماء الهی در روایات

omidi.ahad@gmail.com

hamidrafi2@gmail.com

biria1390@gmail.com

احمد امیدی / دانشجوی دکتری روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع

حمید رفیعی هنر / استادیار گروه اخلاق و معنویت پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

محمدناصر سقایی بی‌ریا / استادیار گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع

دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۱۹ - پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۰۱

چکیده

این پژوهش، با هدف تهیه و ساخت پرسش‌نامه تصور از خدا، براساس اسماء الهی در آیات و روایات و تعیین ویژگی‌های روان‌سنجی (اعتبار و روایی) آن سامان یافته است. روش تحقیق، روش تحلیل محتوا و روش پیمایشی بود. جامعه آماری، شامل طلاب حوزه علمیه، دانشجویان دانشگاه علمی کاربردی، فرهنگیان آموزش و پرورش (معلمان) و اعضای پایگاه مقاومت بسیج شهر شیراز - کوار در سال ۱۳۹۹ بود که تعداد ۳۶۷ نفر، به شیوه نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای انتخاب گردید. برای ارزیابی روایی محتوای یافته‌ها، هر آیتی که حداقل CVR آن ۰/۶۲ به بالا و شاخص CVI آن ۰/۷۹ و بالاتر بود، تأیید شد. نتایج روایی ملاک به شیوه همگرا، بین پرسش‌نامه این پژوهش و مقیاس هم ارز (۰/۸۲۰) به دست آمد که در سطح ۰/۰۱ معنادار بود. روایی سازه به شیوه تحلیل عاملی، پنج عامل به ترتیب، «ناصریت»، «رحمانیت-غافریت»، «منعمیت-رازقیت»، «خالقیت - قادریت» و «عالمیت» به دست آمد. اعتبار پرسش‌نامه در آزمون بازآزمون (۰/۹۵)، در روش دونیمه‌سازی (۰/۸۵)، مقدار ضریب آلفای کرونباخ کل پرسش‌نامه (۰/۹۴) و ضریب آلفای عامل ناصریت (۰/۸۱)، رحمانیت-غافریت (۰/۸۰)، منعمیت - رازقیت (۰/۷۷)، خالقیت - قادریت (۰/۷۵) و عالمیت (۰/۸۰)، به دست آمد. بنابراین، نتایج به‌دست‌آمده حاکی از قابلیت پرسش‌نامه تصور از خدا برای استفاده در تحقیقات پژوهشی است.

کلیدواژه‌ها: تصور از خدا، اسماء الهی، آیات و روایات، پرسش‌نامه، روان‌شناسی اسلامی.

فطرت آدمی، با معرفت خدا عجین شده است (رک: روم: ۳۰). به همین دلیل، انسان از ابتدای خلقت تاکنون نسبت به مسئله خدا آرام ننشسته و در طول تاریخ، پیوسته به کنجکاوی و جست‌وجوی این موضوع پرداخته است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۲۶۶). موضوع خداوند، به دلیل گستردگی آن و به دلیل اهمیتی که از لحاظ دینی و روان‌شناختی دارد، توجه نظریه‌پردازان حوزه روان‌شناسی، به‌ویژه روان‌شناسی دین را به خود جلب کرد (علیانسب، ۱۳۹۱، ص ۹۹). برخی روان‌شناسان برجسته همچون جیمز (۱۹۰۲)، یونگ (۱۹۳۳)، آلپورت (۱۹۶۳)، و فرانکل (۱۹۶۳)، دین، خدا و معنویت را جزء نیازهای اساسی بشر می‌دانستند و بر نقش آنها در سلامت روان تأکید می‌کردند (شریفی‌نیا، ۱۳۹۱، ص ۲۰۶). با تأکید روان‌شناسان بزرگ، موضوع خداوند در روان‌شناسی، رهیافت مناسبی پیدا کرد و پژوهش‌های بسیاری به موضوع خداوند پرداخت. یکی از آن موضوعاتی که در روان‌شناسی دین به آن پرداخته شد، موضوع تصور از خدا (image of God) بود که پایه‌های نظری آن از پژوهش‌های فروید شروع شده و با تحقیقات سایر روان‌شناسان، از قبیل ریزاتو، گرساچ و دیگران ادامه پیدا کرد.

تصور از خدا، یک الگوی درونی روان‌شناختی از تصورات افراد در مورد خداست (لارنس، ۱۹۹۷). حالتی روان‌شناختی است که به چگونگی احساس فرد نسبت به خداوند و برداشت و درک فرد مبنی بر چگونگی احساس خداوند، نسبت به وی مربوط می‌شود (گریمز، ۲۰۰۸). لارنس (۱۹۹۷) و ریزاتو (۱۹۷۰)، تأکید می‌کنند که تصور از خدا؛ یعنی خدایی که فرد احساس می‌کند، اگر صحبت از شناخت افراد و شخصیت ایشان باشد و بخواهیم سازه‌ای روانی انتخاب کنیم، تا با بررسی آن به بسیاری از خصایص روانی افراد پی ببریم، تصور فرد از خدا بسیار مهم است (برآبادی و همکاران، ۱۳۹۴). از دیدگاه برخی روان‌شناسان، تصور از خدا از طریق نخستین ارتباطات کودک با افراد مهم زندگی و مراقبتش شکل گرفته و در سراسر زندگی، همراه با رشد و بلوغ فرد، بارها و بارها تجدید می‌گردد و جهت‌گیری‌ها، احساس‌ها و رفتارهای فرد را در ارتباط با خدا هدایت. این ارتباط، یکی از مهم‌ترین ارتباطات فرد بوده، می‌تواند احساس اطمینان بنیادی به فرد داده، یا به‌عنوان منبع برانگیزنده وحشت، اضطراب، ناخرسندی و عصبانیت تبدیل گردد (دکا و همکاران، ۱۹۹۷).

نظریه‌های مهمی در روان‌شناسی به بحث از تصور از خدا پرداخته است. از جمله آنها، می‌توان به نظریه روان‌تحلیل‌گری، نظریه روابط موضوعی و نظریه دل‌بستگی، اشاره کرد. پژوهش‌های مختلفی از قبیل تحقیقات اسپیلکا و همکاران (۱۹۶۴)، شافر و گرساچ (۱۹۹۱)، لارنس (۱۹۹۷)، ابعاد گوناگونی برای تصور از خدا ترسیم کرده‌اند. تحقیقات زیادی، به بررسی رابطه تصور از خدا با سایر متغیرهای روان‌شناختی پرداخته‌اند که همگی نشان از اهمیت این مفهوم دارد. از جمله تصور از خدا، با شکایت جسمانی، وسواس - بی‌اختیاری، حساسیت بین فردی، افسردگی، اضطراب، خصومت، ترس مرضی، افکار پارانوئیدی و روان‌پریشی، همبستگی منفی و معناداری دارد (برادشاو و همکاران، ۲۰۰۸). پژوهش‌های شرایبر و کنتاکی (۲۰۰۹)؛ اوکوزی (۲۰۱۰)؛ برام و همکاران (۲۰۰۸)؛ کرکپاتریک (۲۰۰۵) تأیید می‌کنند که بیماران مختلف تصور منفی، مخدوش، تحریف‌شده و نادرستی از خدا دارند.

در مقابل، تصور مثبت از خدا به سلامت روان منجر می‌شود (خاکساری و خسروی، ۱۳۹۱). هافمن معتقد است: تعداد مقالات تصور از خدا در کنفرانس‌های حرفه‌ای، بیانگر اهمیت این موضوع است (هافمن و همکاران، ۲۰۰۷). همچنین، تصور از خدا در ادیان توحیدی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. تعالیم اسلام و آموزه‌های دینی، براساس سه اصل اعتقادات، اخلاق و احکام شکل گرفته است. عقاید، در رأس دین‌شناسی و اصل و اساس آن است. در رأس اصول اعتقادی، اعتقاد به خداوند و توحید است. بنابراین، اعتقاد به خداوند و تصویری که افراد از خداوند دارند یک بحث محوری در مباحث هستی‌شناسی اسلامی است. تصور از خدا در هستی‌شناسی اسلامی، محور دینداری افراد است و عامل مهمی در تحول و شکل‌گیری باورهای مذهبی افراد تلقی می‌شود و از اساسی‌ترین جنبه‌های نظام اعتقادی افراد مؤمن می‌باشد (علیانسب، ۱۳۹۱، ص ۹۹). زندگی انسان خداشناس، با حیات ملحدانه فردی که به وجود خدا باور ندارد، تفاوتی بنیادین دارد. همچنین، مقایسه حیات دو انسان خداباور، که هریک تصور خاصی از خدای خویش دارند، تفاوت‌های اساسی دارد؛ تصویری که افراد از خدا دارند، در شئون مختلف زندگی، در انگیزه‌ها، نیت‌ها، داورهای او تأثیر بسزایی دارد و شخصیت و هویت ویژه و معنای خاصی به زندگی فرد می‌بخشد (سعیدی‌مهر، ۱۳۹۴، ص ۲۵).

منظور از «تصور از خدا» در آموزه‌های اسلامی، تصور جسمانی نیست؛ چراکه «هیچ چیزی شبیه و مثل او نیست» (شوری: ۱)، بلکه تصور از خدا، در آموزه‌های اسلام در اسماء الهی نمایان است. خداوند متعال در قرآن کریم، اسم‌هایی برای خودش معرفی کرده و انتظار دارد که مردم خدا را با آن اسم‌ها بشناسند و براساس آن اسم‌ها با او ارتباط بگیرند و تصورشان از خدا، براساس آن اسم‌های الهی باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۹۷). اسماء الهی، نام‌هایی هستند که در اسلام برای «الله» به کار رفته که می‌توان از طریق آن، با خداوند ارتباط گرفت. مثلاً، کسی که تصورش از خدا این است که او مجیب و فریادرس است، در مشکلات به خدا پناه برده و او را تکیه‌گاه خود می‌داند. در مقابل، کسی که خدا را مجیب نمی‌داند، دچار یأس و ناامیدی می‌شوند و تاب‌آوری‌اش کاهش پیدا خواهد کرد. تعداد اسماء الهی در قرآن و روایات، متفاوت بیان شده، در دائرةالمعارف قرآن کریم، ۱۴۳ اسم برای خداوند آورده شده که دارای معنای وصفی بوده و هریک به نوعی، از کمال خداوند حکایت می‌کند. علامه طباطبائی، تعداد اسمائی را که در خود قرآن کریم آمده است، ۱۲۷ نام می‌داند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۴۶۶). در روایات مختلف هم اعداد متفاوتی به اسماء الله نسبت داده شده که حدیث معروف پیامبر ﷺ آن را ۹۹ اسم دانسته، در جایی دیگر چهار هزار اسم از قول پیامبر ﷺ نقل شده و در دعای جوشن کبیر هزار و یک اسم ذکر شده است، ولی غالباً تعداد این نام‌ها، را ۹۹ نام دانسته‌اند (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۳۲).

با توجه به اینکه تصور از خدا امری همگانی است ممکن است، هوشیار یا ناهوشیار، رشدیافته یا رشدنا یافته، سالم یا بیمارگونه، ساده یا پیچیده و مفید یا خطرناک باشد (واگان، ۲۰۰۲) و اکثر مراجعان مراکز مشاوره، درعین حال که خدا باورند، ولی پژوهش‌های مختلف، غباری بناب و حلائی کوهسار (۱۳۹۲)، برادشا و همکاران (۲۰۰۸)، حاکی از این است که این افراد تصورات منفی، تحریف‌شده یا نادرستی از خدا دارند که با تصویری که خدا

از خودش با اسماء حسنايش ارائه می‌کند، تضاد دارند (برآبادی و همکاران، ۱۳۹۴). لازم است تصور از خدای افراد مسلمان و خدا باور در جامعه اسلامی، براساس اسماء الهی باشد و بر آن اساس سنجیده شود. ولی در بررسی ادبیات پژوهش در مورد تصور از خدا، بسیاری از پژوهش‌ها در خارج و داخل کشور، مبتنی بر مبانی نظری روان‌تحلیل‌گری، روابط موضوعی و نظریهٔ دلبستگی شکل گرفته که برخی متأثر از نگاه جسمانی به خدا، در مکتب مسیحیت و فرهنگ غیراسلامی است. فرهنگ غربی و دین مسیحیت، تصویری غیرمنطقی از خداوند ارائه می‌کنند؛ خدایی که مذهب‌های غربی به مردم معرفی می‌کنند، خدایی است که نه دانشمندان علوم طبیعی، بلکه هر عاقلی ممکن است از او روی‌گردان شود. این خدا، می‌خورد، می‌نوشد، می‌خوابد، کشتی می‌گیرد و همه ویژگی‌ها و آثار نیازهای جسم در اوست. گاه نیز صفات زشت، مانند حسد، جهل را نشان می‌دهد، و با معرفی این ویژگی‌ها از خدا، تصویری ناقص و معیوب از خداوند در روان افراد شکل می‌گیرد (علیانسب، ۱۳۹۱، ص ۱۲۲). در ایران هم پژوهشگرانی مثل غباری بناب و حلائی کوهسار (۱۳۹۲)، صادقی و همکاران (۱۳۸۷)، خاکساری و خسروی (۱۳۹۱)، قنبری هاشم‌آبادی (۱۳۹۱) و دیگران، مطالعاتی در حوزه تصور از خدا انجام داده‌اند که مهم‌ترین نقطه ضعف این مطالعات، مقیاس‌های اندازه‌گیری و ابزارهای سنجش آنهاست که عمدتاً محدود به دین مسیحیت است. برای مثال، پرسش‌نامه تصور از خدای لارنس، در بسیاری از پژوهش‌های مربوط به تصور از خدا در جامعه اسلامی مورد استفاده قرار گرفته که اصل آن، بر مبنای فرهنگ مسیحیت است. پژوهشی که در جامعه و فرهنگ غربی با دین مسیحیت و یهودیت دربارهٔ اساسی‌ترین جنبه اعتقادی انجام گرفته است، نمی‌تواند شاخصی مناسب برای جامعه و فرهنگ اسلامی باشد (علیانسب، ۱۳۹۱، ص ۱۲۱).

عامل دیگری که اهمیت ساخت پرسش‌نامهٔ تصور از خدا را آشکار می‌سازد، ضرورت وجود معیاری صحیح برای تشخیص تصور درست از نادرست، دربارهٔ خداوند است. روان‌درمانگران و مشاوران، محتاج به این هستند که تصور از خدای مراجعان خود را کشف کنند و به تغییر و اصلاح آن بپردازند (دراپر، ۲۰۱۷). امروزه روان‌درمانگران، ارزیابی موضوع تصور از خدا، در جلسات درمانی را بخش مهمی از درمان موفق می‌دانند (گریدی، ریچارد، ۲۰۰۷). در جلسات درمانی، با هدف ترمیم و تغییر تصور از خدای افراد از تصور منفی به مثبت، مداخلات روان‌شناختی انجام می‌دهند و با تغییر دادن تصور از خدای مراجع، به‌طور مستقیم بر بسیاری از جنبه‌های زندگی او تأثیر می‌گذارند (هال و فوجیکوا، ۲۰۱۳، ص ۲۸۸). تغییرات ایجادشده در تصورات افراد از خداوند، با رشد عاطفی و معنوی مرتبط است و مراجعان خداوند را مهربان‌تر و دلسوزانه تصور می‌کنند. درمانگران مراجعان خود را تشویق به شرکت در فعالیت‌های معنوی مانند دعا، مراقبه و مطالعه کتاب مقدس می‌کنند. بازتاب این فعالیت‌ها، می‌تواند به آنان کمک کند تا رابطهٔ واقعی‌تری با خدا برقرار کنند و یک تصور الهی سالم‌تر و بالغ‌تر را شکل دهند (چیستون و همکاران، ۲۰۰۳). روان‌شناسان و مشاورانی که با مراجعان خدا‌باور مسلمان کار می‌کنند، نیازمند معیاری برای تشخیص و ارزیابی صحیح تصور از خدای مراجعان خویش هستند. ولی در جامعه ایرانی - اسلامی، پرسش‌نامه تصور از خدا، مطابق با مبانی دینی وجود ندارد. از این‌رو، تلاش برای ساخت پرسش‌نامه مناسب برای سنجش تصور از خدا،

براساس اسماء الهی، که مطابق با دین اسلام و فرهنگ ایرانی باشد، ضروری است. از چشم‌انداز روان‌شناسی اسلامی، اسماء الهی، که در قرآن و روایات بیان شده، معنای عمیق روان‌شناختی دارد که تا به حال روان‌شناسان اسلامی به آن حساسیت چندانی نشان نداده‌اند (غباری بناب و حدادی کوهسار، ۱۳۹۲). در روایت مشهوری، پیامبر اکرم ﷺ نود و نه اسم برای خداوند برمی‌شمارد و این روایت، در منابع شیعه از قبیل *توحید شیخ صدوق*، *بحارالانوار*، *المیزان*، *مجمع البیان*، *نورالتقلین* و در منابع اهل سنت در کتاب *صحیح بخاری*، *صحیح مسلم* و *ترمذی* نقل شده است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۲۶). به نظر می‌رسد، از میان اسماء الهی، که در قرآن کریم و روایت مشهور نبوی به کار رفته، می‌توان پرسش‌نامه تصور از خدا براساس اسماء الهی را ساخت. این پژوهش، به درک صحیح و عمیق تصور از خدا کمک می‌کند و خلأ موجود را در روان‌شناسی اسلامی پر کرده و مسیر را برای سایر پژوهشگران در این زمینه، هموار می‌کند و اطلاعات سودمندی به روان‌شناسان و مشاوران می‌دهد تا تصور درونی شده خدا را در مراجع خود شناسایی کنند و خدمات ارزنده‌ای برای تشخیص، اصلاح تصورات ناکارآمد و بهبود و ارتقاء تصورات فرد از خدا، ارائه دهند.

بنا بر آنچه گذشت، این پژوهش با هدف پاسخ‌گویی به این سؤالات، انجام می‌گیرد:

۱. آیا می‌توان پرسش‌نامه تصور از خدا، براساس اسماء الهی در آیات و روایات را ساخت که از روایی و اعتبار

لازم برخوردار باشد؟

۲. پرسش‌نامه تصور از خدا، براساس اسماء الهی در آیات و روایات، از چه عواملی تشکیل شده است؟

روش پژوهش

این پژوهش، از دو روش تحلیل محتوا و پیمایشی تشکیل شده است. در روش تحلیل محتوا، با رجوع به آموزه‌های دینی، قرآن کریم و روایت مشهور نبوی، اسماء الهی استخراج شد. سپس از لحاظ اشتراک معنایی، دسته‌بندی و مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. از روش پیمایشی، با زمینه‌یابی، برای ارزیابی روایی‌سنجی و اعتباریابی استفاده شد.

الف. جامعه و حجم نمونه

جامعه آماری این پژوهش، شامل طلاب حوزه علمیه شیراز، دانشجویان دانشگاه علمی - کاربردی، فرهنگیان آموزش و پرورش (معلمان) و اعضای پایگاه بسیج شهرستان شیراز - کوار، در سال ۱۳۹۸-۱۳۹۹ با حجم تقریبی ۵۵۰۰ نفر می‌باشد. با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای، حجم نمونه انتخاب گردید. یکی از مراحل ساخت پرسش‌نامه، بررسی روایی سازه، به شیوه تحلیل عاملی است. بنابراین، تعداد نمونه برای تحلیل عاملی، باید متناسب با اصول باشد. در روش تحلیل عاملی، برای هر متغیر، ۵ تا ۱۰ نمونه و به طور کلی، در مجموع تا حداکثر ۳۰۰ نمونه توصیه شده است. اگر منظور پژوهشگر، تحلیل عاملی برای ۱۰ متغیر باشد، حداقل یک نمونه ۵۰ تایی کفایت می‌کند. برخی پژوهشگران، حداقل حجم نمونه لازم برای تحلیل عاملی را ۲۰۰ نفر می‌دانند (سرمد و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۲۷۰). در این پژوهش، محقق هر گویه در پرسش‌نامه را به‌مثابه یک متغیر قلمداد نموده،

نسبت ۵ به ۱ را در نظر گرفته است. بنابراین، برای ۵۷ گویۀ نهایی پرسش‌نامه تصور از خدا، ۳۰۰ نمونه کفایت خواهد کرد. اما حجم نمونه در این پژوهش، ۳۶۷ نفر می‌باشد که براساس آزمون کفایت نمونه‌برداری، این تعداد برای انجام تحلیل عاملی معنادار می‌باشد. در این پژوهش، طلاب ۱۸/۵ درصد، دانشجویان ۲۲/۶، فرهنگیان ۳۹/۲ و اعضای پایگاه مقاومت بسیج ۳۹/۲ درصد از جامعه آماری را تشکیل می‌دهند. ۳۷/۱ درصد از شرکت‌کنندگان مرد و ۶۲/۹ درصد از آنان زن بودند. ۷۵/۷ درصد از آزمودنی‌ها، متأهل و ۲۴/۳ درصد از آنها مجرد بودند.

ب. ابزار پژوهش

۱. پرسش‌نامه تصور از خدا براساس اسماء الهی: پرسش‌نامه ۵۷ گویه‌ای تصور از خدا، براساس اسماء الهی (امیدی و همکاران، بی‌تا)، براساس اسم‌های الهی در قرآن کریم و روایت مشهور پیامبر^ص، با استناد به منابع اسلامی و فرهنگ جامعه اسلامی، در پنج عامل «ناصریت»، «رحمانیت - غافریت»، «منعمیت - رازقیت»، «خالقیت - قدرتیت» و «عالمیت»، ساخته شده است. هریک از این گویه‌ها، توصیف کوتاهی از چگونگی تصورات افراد از خداوند است که آزمودنی‌ها، پس از مطالعه هر گویه، میزان تطابق آن گویه را با تصورات، برداشت‌ها، حالات و تجربه‌های خود، نسبت به خداوند بر روی یک مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای با گزینه‌های تعیین می‌کنند.

۲. پرسش‌نامه ارتباط انسان با خدا: پرسش‌نامه ۶۷ ماده‌ای ارتباط انسان با خدا (مظاهری و همکاران، ۱۳۹۰)، براساس الگوی سه‌بعدی رابطه انسان با خدا (بیم، امید و محبت) و با استناد به منابع اسلامی (احادیث و روایات) و فرهنگ جامعه اسلامی ایران، ساخته شده است. نتایج بررسی روایی سازه در این مطالعه، نشان داد که ابعاد ارتباط با خدا در گروه‌های مختلف (مسلمان کامل معتقد و پایبند، مسلمان اغلب معتقد و پایبند، مسلمان نه چندان پایبند، بدون تصمیم در مورد دین)، تفاوت معناداری دارد. اعتبار آزمون، براساس اجرای نهایی بر روی ۸۰۰ دانشجو، به وسیله آلفای کرونباخ در خرده‌مقیاس‌ها از ۰/۶۴ تا ۰/۸۰ به دست آمد (مظاهری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۹۴).

برای ارزیابی فرایند «روایی‌سنجی»، به سه شیوه روایی محتوایی، روایی ملاکی یا وابسته به ملاک به شیوه همگرا، و روایی سازه انجام گرفت و اعتبار پرسش‌نامه، از روش آزمون بازآزمون و برای برآورد همسانی درونی، از روش دو نیمه کردن آزمون و تعیین ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. برای اجرای این فرایند در ساخت و تهیه پرسش‌نامه تصور از خدا، با رعایت اصول و استانداردهای علمی، گام‌های نظام‌یافته‌ای برداشته شد. خلاصه مراحل طراحی و آماده‌سازی این پرسش‌نامه عبارتند از:

۱. شناسایی و مطالعه منابع مربوط به سازه تصور از خدا، دسته‌بندی و مفهوم‌شناسی آنها

در این مرحله، محقق به بررسی منابع اسلامی و روان‌شناسی مربوط به موضوع پژوهش پرداخت. تعداد زیادی از کتب و مقالات، از جمله قرآن کریم، کتب لغوی و تفسیری، شرح و تفسیر اسماء الهی، مقالات اسلامی و روان‌شناسی، مربوط به موضوع، جمع‌آوری و به‌عنوان منابع تحلیل مشخص گردید. پس از مشخص شدن منابع

تحلیل محقق، ابتدا با رجوع به نرم‌افزار *جامع‌التفاسیر، جامع‌الاحادیث*، کتب و مقالات مربوطه، اسم‌های خداوند متعال را که در قرآن مجید و روایت مشهور نبوی به کار رفته بود، جمع‌آوری کرد. در گردآوری اولیه، ۲۶۶ اسم از اسماء الهی یافت شد. از این مجموع، تعداد ۹۸ اسم از اسماء مفرد الهی و تعداد ۶۹ اسم از اسماء ترکیبی خداوند در قرآن کریم بیان شده بود و تعداد ۹۹ اسم در حدیث نبوی به کار رفته بود. اسم‌هایی که در حدیث مشهور نبوی به کار رفته است، به قرآن عرضه شد و از ۹۹ اسم، تعداد ۷۵ اسم در قرآن تکرار شده و تعداد ۲۴ اسم مستقیماً در قرآن بیان نشده است. در جمع‌بندی نهایی، با حذف اسم‌های تکراری، تعداد اسم‌های خداوند در قرآن مجید و حدیث نبوی به ۱۹۱ اسم رسید. پس از جمع‌آوری اسم‌های الهی، به شیوه تحلیل محتوا، معنا و مفهوم هر یک از اسماء الهی، از لغت‌نامه‌های معتبر از قبیل *لسان‌العرب ابن‌منظور (۱۴۱۴ق)*، *العین‌فراهیدی (۱۴۰۹ق)*، *النهایه ابن‌ثیر جزری (۱۳۶۷ق)*، *مفردات الفاظ القرآن راغب اصفهانی (۱۴۱۲ق)*، *معجم مقاییس اللغة احمدین فارس (۱۴۰۴ق)*، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم حسن مصطفوی (۱۳۶۸)*، *المصباح المنیر فیومی (۱۴۱۴ق)*، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. با توجه به اشتراک معنایی که بین اسماء الهی وجود داشت، دسته‌بندی شدند و به ابعاد محور و مقوله‌هایی، برای سازه تصور از خدا دسترسی پیدا شد. یافته‌ها همراه با مستندات آنها، در اختیار کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی قرار گرفت و از آنان درخواست شد که روایی محتوایی آن را ارزیابی کنند.

۲. بررسی تطابق مستندات با مفاهیم

در این مرحله، میزان تطابق ابعاد، محور و مقوله‌های به‌دست‌آمده سازه تصور از خدا، براساس اسماء الهی به معرض رأی ۱۰ نفر از کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی قرار گرفت، تا نظر خود را در زمینه مطابقت ابعاد، محورها و مقوله‌های سازه تصور از خدا، با مستندات دینی (CVI)، در یک مقیاس چهار درجه‌ای (کاملاً مرتبط ۷۶ تا ۱۰۰ درصد، نسبتاً مرتبط ۵۱ تا ۷۵ درصد، کم مرتبط ۲۶ تا ۵۰ درصد، و غیرمرتبط از ۱ تا ۲۵ درصد) اعلام کنند. همچنین، میزان ضروت ابعاد، محور و مقوله‌ها (CVR) نیز با سه طیف (ضروری نمره ۳، مفید، ولی غیرضروری نمره ۲، غیرضروری نمره ۱) توسط کارشناسان مورد سنجش قرار گرفت.

۳. طراحی گویه‌ها براساس مستندات اسلامی

برای طراحی سؤالات پرسش‌نامه، رعایت نکاتی مورد توجه است: محدود کردن هر گزاره به یک مفهوم، قابل فهم و روشن بودن گویه‌ها برای آزمودنی، پرهیز از به کار بردن گزاره‌های منفی مضاعف، پرهیز از توصیف‌کننده‌هایی که درجه یا مقدار را مبهم نشان می‌دهد، سؤال‌ها طوری طراحی شود که تنها یک پاسخ درست داشته باشد و یا قطعاً دارای درست‌ترین پاسخ باشد. در مرحله اولیه، تعداد سؤالات باید بیش از سؤالات نهایی باشد؛ چراکه در مراحل تجدیدنظر در پرسش‌ها و یا تجزیه و تحلیل آنها، احتمالاً برخی از آنها حذف خواهند شد (کریمی، ۱۳۹۰، ص ۹۴-۹۰). با توجه به رعایت اصول مذکور، پرسش‌نامه تصور از خدا، با مجموعه‌ای به تعداد ۱۱۴ گویه، همراه با

مستندات آنها، در قالب فرمی طراحی گردید و به ۱۰ نفر از کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی برای بررسی و ارزیابی نمرات CVR (میزان ضرورت گویه‌ها) و CVI (میزان مطابقت گویه‌ها) ارائه شد.

۴. اجرای آزمایشی برای بررسی مقدماتی

پیش از اینکه پرسش‌نامه به صورت نهایی تهیه و تنظیم شود، لازم است پیش‌نویس اولیه آن، به صورت آزمایشی بر روی گروهی از افراد جامع، که قصد داریم که یافته‌های پژوهش را به آنها تعمیم داده، اجرا کنیم (دلاور، ۱۳۹۴، ص ۱۲۳). سؤال‌های پرسش‌نامه که در گروه نمونه اجرا شده است، براساس روش‌های مختلف آماری، مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. شاخص‌های آماری توصیفی، هریک از سؤال‌ها، ضرایب همبستگی آنها با یکدیگر و با سایر ملاک‌های آماری دیگر محاسبه می‌شود. سؤال‌هایی که فاقد تشخیص و اعتبار لازم باشند، حذف می‌گردد. سپس، ضریب اعتبار آزمون با استفاده از روش‌های مناسب آماری برآورده می‌شود.

۵. بررسی روایی وابسته به ملاک

برای بررسی روایی ملاک، به شیوه همگرا، همزمان با پرسش‌نامه تصور از خدا (محقق ساخت)، از پرسش‌نامه ارتباط انسان با خدا (مظاهری و همکاران، ۱۳۹۰)، استفاده شد. هر دو پرسش‌نامه، بر روی ۳۶۷ نفر آزمودنی اجرا گردید.

۶. بررسی روایی سازه

روایی سازه، از قوی‌ترین و پیچیده‌ترین معیار آزمون‌سازی به‌شمار می‌رود. برای تعیین روایی سازه، از روش‌های همسانی درونی، و روش تحلیل عاملی، به شیوه اکتشافی به روش «مؤلفه‌های اصلی»، «چرخش واریماکس به همراه بهنجارسازی کایزر» و ارزش ویژه بالاتر از یک استفاده شده است.

۷. بررسی اعتبار پرسش‌نامه تصور از خدا

در مرحله اعتباریابی پرسش‌نامه، باید در حد امکان، میزان خطای اندازه‌گیری یا نوسان تصادفی را کاهش داد تا درجه ثبات و اعتبار، قابلیت پیش‌بینی و دقت آزمون افزایش یابد (سیف، ۱۳۸۳، ص ۴۴۹). برای محاسبه اعتبار، از چند روش آزمون بازآزمون و برای برآورد همسانی درون، از روش دو نیمه کردن آزمون و تعیین ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

در مرحله اول و دوم، محقق با جمع‌آوری اسماء الهی از قرآن مجید و روایت نبوی با توجه به اشتراک معنایی بین اسماء الهی به ابعاد، محور و مقوله‌های برای سازه تصور از خدا دست پیدا کرد. برای بررسی روایی محتوایی، یافته‌ها در اختیار کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی، که دارای مدرک دکترا و بالاتر بودند، قرار گرفت. با توجه به

ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه تصور از خدا براساس اسماء الهی در آیات و روایات ♦ ۲۹

فرمول محاسبه CVR و CVI در روایی محتوا، در صورتی که تعداد ارزیابان ۱۰ نفر باشند، حداقل مقدار CVR قابل قبول باید ۰/۶۲ به بالا باشد. در صورتی که نمره محاسبه شده برای آنها، کمتر از میزان مورد نظر با توجه به تعداد متخصصان ارزیابی کننده سؤال باشد، باید از آزمون کنار گذاشته شوند؛ زیرا روایی محتوایی قابل قبولی ندارند. مقدار قابل قبول برای شاخص CVI، بالاتر از ۰/۷۹ باشد، مناسب تشخیص داده می‌شود (فتحی آشتیانی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۰). جدول (۱) یافته‌های به دست آمده از CVR و CVI قابل مشاهده است.

جدول ۱: بررسی CVI و CVR ابعاد، محور و مقوله‌های سازه تصور از خدا

نمره CVI	نمره CVR	مقوله‌ها	محورها	بعد ذات
۱	۰/۸۰		۱. ذاتیه	
۱	۱		۲. جلالیه	
۱	۰/۸۰		۳. تقدیسیه	
نمره CVI	نمره CVR	مقوله‌ها	محورها	بعد فعل
۱	۱	۱. عالمیت	۱. خلق	
۱	۰/۸۰	۲. خالقیت		
۱	۱	۳. مالکیت		
۱	۰/۸۰	۴. قاهریت		
۱	۱	۱. رحمانیت	۲. ربوبیت	
۱	۱	۲. غفرانیت		
۱	۰/۸۰	۳. ناصریت		
۱	۱	۴. رازقیت		
۱	۰/۸۰	۵. شاکریت		
۱	۰/۸۰	۶. حاسبیت		

همان گونه که از جدول (۱) مشخص است، بنا بر نظرات کارشناسان متخصص تمام ابعاد، محور و مقوله‌های سازه تصور از خدا، نمره لازم را کسب کردند. بنابراین، با تأیید یافته‌ها مشخص شد سازه تصور از خدا، براساس اسماء الهی، دارای دو بعد ذات و فعل می‌باشد. بعد ذات، شامل سه محور ذاتیه، جلالیه و تقدیسیه است و بعد فعل، شامل دو محور خلق، و ربوبیت می‌باشد. محور خلق شامل چهار مقوله عالمیت، خالقیت، مالکیت و قاهریت است و محور ربوبیت، شامل شش مقوله رحمانیت، غفرانیت، ناصریت، رازقیت، شاکریت و حاسبیت می‌باشد.

در مرحله سوم، پس از تأیید یافته‌های سازه تصور از خدا، متناسب با هر بعد، محور و مقوله، تعداد ۱۱۴ گویه ساخته شد و برای بررسی و ارزیابی نمرات CVR (میزان ضرورت گویه‌ها) و CVI (میزان مطابقت گویه‌ها)، به معرض نظر همان کارشناسان گذاشته شد و از آنان خواسته شد که ضمن دادن امتیاز به گویه‌های موجود، گویه‌های پیشنهادی خویش را نیز ثبت کنند. در این مرحله، تعداد ۴۲ گویه به خاطر به دست نیوردن نمره لازم، حذف گردید. در مابقی گویه‌ها، میانگین نمرات کارشناسان بین ۳/۵ تا ۴ (از ۴) بود که موافقت آنان، حاکی از روایی محتوایی قوی مستندات و گویه‌ها بود. سپس، پرسش‌نامه تصور از خدا با ۷۲ گویه برگزیده شد و به صورت تصادفی با یکدیگر ترکیب شدند و در پرسش‌نامه تصور از خدا قرار گرفتند.

حاصل عملیات مرحله چهارم، بررسی آزمایشی پرسش‌نامه تصور از خدا و حذف سؤالات نامناسب و آماده شدن برای اجرای نهایی بود. پس از مشخص کردن سؤالات معکوس و شیوه نمره‌گذاری، پرسش‌نامه تصور از خدا بر روی ۴۱ نفر از روحانیون، دانشجویان، فرهنگیان و بسیجیان اجرا شد. بررسی دیداری نمودار هیستوگرام توزیع همه سؤالات، توزیع مناسبی داشتند و از واریانس مناسبی، برخوردار بودند. آلفای کرونباخ، هر گویه در محدوده آلفای کرونباخ کل (۰/۵۹۶) است. با حذف هیچ گویه‌ای، میزان آلفای کرونباخ کل افزایش قابل توجهی (۰/۱۰) نخواهد داشت. پس از تحلیل و بررسی آماری، تعداد ۵ سؤال به علت نداشتن همبستگی معنادار، با نمره کل پرسش‌نامه حذف گردید. با بررسی و گفت‌وگوهایی که با کارشناسان متخصص، نسبت به نتایج گویه‌ها صورت گرفت، برخی گویه‌ها جرح و تعدیل و اصلاحات لازم روی آنها صورت گرفت و تعداد ۱۰ گویه به دلیل ایجاد نکردن تفاوت معنادار در بین گروه‌های مختلف جامعه آماری، از پرسش‌نامه حذف گردید. در نتیجه، فرم نهایی پرسش‌نامه تصور از خدا با ۵۷ سؤال برای اجرای نهایی تعیین و انتخاب شدند.

در مرحله پنجم، برای بررسی روایی ملاک، از شیوه همگرا اقدام شد؛ بدین صورت که همراه با پرسش‌نامه تصور از خدا (محقق‌ساخت)، پرسش‌نامه ارتباط انسان با خدا (مظاهری و همکاران، ۱۳۹۰)، بین ۳۶۷ آزمودنی اجرا شد. نتایج آمار توصیفی و همبستگی بین دو پرسش‌نامه، در جدول (۲) قابل مشاهده است.

جدول ۲: آماره‌های توصیفی پرسش‌نامه تصور از خدا محقق‌ساخت و ارتباط انسان با خدا

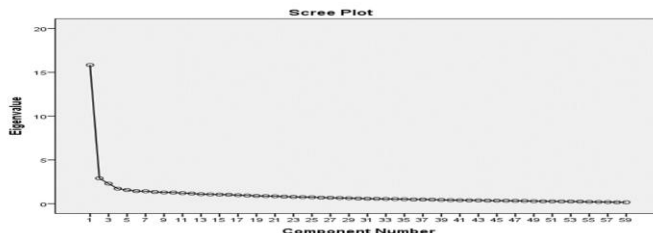
پرسش‌نامه	تعداد نمونه	میانگین	انحراف استاندارد	کمینه	بیشینه	همبستگی بین دو پرسش‌نامه	سطح معناداری
تصور از خدا	۳۶۷	۲۵۹/۵۲	۲۴/۳۳۱	۱۵۳	۲۸۵	۰/۸۲*	۰/۰۰۰
ارتباط انسان با خدا	۳۶۷	۱۶۴/۹۰	۱۵	۱۰۳	۱۸۵		

همان‌گونه که در جدول (۲) مشاهده می‌شود، ($M = 259/52$ و $SD = 24/33$) و همبستگی بین دو پرسش‌نامه تصور از خدا و ارتباط انسان با خدا، دارای همبستگی ($0/82^{**}$) است و در سطح ($0/01$) معنادار است. این میزان از همبستگی، حاکی از تأیید روایی همگرایی پرسش‌نامه تصور از خدا (محقق‌ساخت) است.

در مرحله ششم، پس از اجرای نهایی پرسش‌نامه تصور از خدا، در میان ۳۶۷ نفر از آزمودنی، برای سنجش روایی سازه و نیز شناسایی و تعیین عوامل تشکیل‌دهنده پرسش‌نامه، از روش تحلیل عاملی استفاده شد. پیش از اجرای تحلیل عوامل، برای اینکه معلوم شود حجم نمونه انتخاب شده، متناسب روش تحلیل عاملی است، از آزمون کروییت بارتلت و کفایت نمونه‌برداری به روش KMO استفاده شد. شاخص کفایت نمونه‌برداری، برابر با (۰/۹۱۶) می‌باشد. در نتیجه، حجم نمونه موردنظر، برای تحلیل عوامل مناسب است. همچنین، نتایج آزمون کروییت بارتلت، با درجه آزادی (۱۷۱۱) و مجذور کای (۹۴۸۴/۵۸)، در سطح ($p < 0/0001$) معنادار است. بنابراین، ماتریس همبستگی متغیرها، ماتریس واحدی نیست و می‌توان بر پایه این داده‌ها، به استخراج عامل اطمینان کرد.

ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه تصور از خدا براساس اسماء الهی در آیات و روایات ♦ ۳۱

در تحلیل عاملی به شیوهٔ اکتشافی، به روش «مؤلفه‌های اصلی»، «چرخش واریماکس به همراه بهنجارسازی کایزر» و ارزش ویژه یک و بالاتر استفاده شده است. یافته‌های مقادیر ویژه هریک از متغیرها و تعداد عامل‌های استخراجی، از طریق نمودار اسکری پلات در نمودار (۱) نشان داده شده است.

نمودار ۱: نمودار اسکری برای تعیین تعداد عامل‌ها

در نمودار (۱)، قسمت عمودی نمودار، ارزش ویژه و قسمت افقی آن، تعداد مؤلفه‌ها را نشان می‌دهد. شیب خط در عامل پنجم تغییر کرده و براساس نظر پژوهشگران، نقطه پرش برای چرخش عامل‌ها، جایی است که شیب خط در نمودار اسکری تغییر کند (کلاتتری، ۱۳۸۵، ص ۳۰۷). براین اساس، پنج عامل در پرسش‌نامه تصور از خدا، برای انجام مراحل بعدی انتخاب گردید. در جدول (۳)، ارزش ویژه عامل‌های به‌دست‌آمده بیان شده است.

جدول ۳: عامل‌ها و توصیف واریانس کل

عامل‌ها	ارزش‌های ویژه اولیه		مجموع ضرایب فاکتورهای چرخش داده نشده				مجموع ضرایب فاکتورهای چرخش داده شده	
	واریانس کل	درصد واریانس	واریانس کل	درصد واریانس	درصد واریانس	درصد واریانس	درصد واریانس	درصد واریانس
۱	۱۵٫۷۷۸	۲۷٫۶۸۱	۶٫۹۷۶	۲۷٫۶۸۱	۲۷٫۶۸۱	۱۲٫۲۳۹	۱۲٫۲۳۹	۱۲٫۲۳۹
۲	۲٫۸۵۶	۵٫۰۱۱	۶٫۱۰۹	۳۲٫۶۹۳	۵۰٫۱۱	۲۲٫۹۵۶	۱۰٫۷۱۷	۲۲٫۹۵۶
۳	۲٫۱۳۷	۳٫۹۲۵	۴٫۶۶۵	۳۶٫۶۱۸	۳۰٫۹۲۵	۳۱٫۱۴	۸٫۱۸۴	۳۱٫۱۴
۴	۱٫۶۳۱	۲٫۸۶۲	۴۰٫۳۹	۳۹٫۴۸	۲۰٫۶۲	۳۸٫۲۲۷	۷۰٫۸۷	۳۸٫۲۲۷
۵	۱٫۵۵۸	۲٫۷۳۴	۲۰٫۲۷۳	۴۲٫۲۱۴	۲۰٫۷۳۴	۴۲٫۲۱۴	۳٫۹۸۷	۴۲٫۲۱۴
جمع کل	-	۴۲٫۲۱۴	-	۴۲٫۲۱۴	-	-	۴۲٫۲۱۴	-

ارزش ویژه هر پنج عامل، بزرگ‌تر از ۱ است. واریانس عامل اول (۱۲/۲۳۹)، عامل دوم (۱۰/۷۱۷)، عامل سوم (۸/۱۸۴)، عامل چهارم (۷/۰۸۷)، و عامل پنجم (۳/۹۸۷) درصد از واریانس کل را نشان می‌دهند. ۵ عامل ذکر شده در مجموع (۴۲/۲۱۴) درصد واریانس کل پرسش‌نامه تصور از خدا به خود اختصاص داده‌اند.

برای انتخاب بار عاملی، زمانی که تعداد نمونه حداقل ۳۰۰ باشد، بارهایی که ۰/۱۱ و ۰/۱۵ هستند، به ترتیب در سطح ۵ و ۱ درصد معنادار در نظر گرفته می‌شوند. از آنجا که تعیین میزان خطا در تحلیل عامل، کار پیچیده‌ای است، برای حصول اطمینان بیشتر در تفسیر عامل‌ها، بهتر است سطح معناداری ۱ درصد، به‌عنوان مبنای نظر گرفته شود (کلاتتری، ۱۳۸۵، ص ۳۱۰). در این پژوهش، با حجم نمونه بیش از ۳۰۰ نفر، برای حصول اطمینان بیشتر بار عاملی بیشتر، از ۰/۲۰ و با سطح معناداری ۰/۰۱ برای تحلیل عاملی انتخاب گردید. برخی گویه‌ها در چند عامل، بار گرفته بودند که بنا بر مناسبت هر گویه با آن عامل و مطابق با مباحث نظری و هم‌طراز بودن با سایر گویه‌ها، در یک عامل قرار گرفتند. در جدول (۴) تعداد عامل‌ها به همراه بار عاملی آن ارائه شده است.

جدول ۴: ماتریس عامل‌ها همراه بار عاملی بعد از چرخش

عامل اول		عامل دوم		عامل سوم		عامل چهارم		عامل پنجم	
بار عاملی	گویه‌ها	بار عاملی	گویه‌ها	بار عاملی	گویه‌ها	بار عاملی	گویه‌ها	بار عاملی	گویه‌ها
۰/۳۵۸	۳	۰/۳۴۶	۲	۰/۴۰۳	۱	۰/۴۳۶	۴	۰/۲۰۸	
۰/۵۴۹	۱۲	۰/۳۱۵	۵	۰/۳۰۶	۶	۰/۲۴۰	۱۰	۰/۲۱۷	
۰/۲۴۲	۱۴	۰/۳۷۲	۱۳	۰/۴۳۱	۷	۰/۲۰۷	۱۱	۰/۲۲۳	
۰/۵۲۱	۲۲	۰/۲۶۸	۲۸	۰/۲۹۲	۸	۰/۲۲۱	۱۷	۰/۲۵۳	
۰/۳۴۹	۲۶	۰/۳۰۳	۳۷	۰/۵۴۹	۹	۰/۲۷۶	۱۸	۰/۲۴۳	
۰/۲۷۰	۳۳	۰/۴۶۴	۴۳	۰/۲۷۸	۱۵	۰/۲۲۳	۱۹	۰/۲۲۵	
۰/۵۹۹	۳۴	۰/۳۵۰	۵۲	۰/۵۱۰	۲۳	۰/۴۸۸	۲۹	۰/۲۲۹	
۰/۳۱۰	۳۷	۰/۵۲۱	۵۴	۰/۲۲۶	۲۵	۰/۲۲۳	۳۹	۰/۲۳۱	
۰/۶۳۴	۴۹	۰/۲۴۲	۵۵	۰/۶۰۰	۳۰	۰/۲۲۲	۴۲	۰/۲۵۶	
۰/۶۶۵	۵۰	۰/۲۹۹	-	-	۳۲	۰/۲۰۷	۵۶	۰/۲۴۸	
۰/۴۸۶	۵۷	۰/۲۰۸	-	-	۳۶	۰/۲۸۹	-	-	
-	-	۰/۲۲۱	-	-	۴۵	۰/۲۰۷	-	-	
-	-	۰/۶۳۴	-	-	۴۶	۰/۲۳۶	-	-	
-	-	-	-	-	۴۸	۰/۲۴۰	-	-	

همان‌گونه که در جدول (۴) مشخص است، عامل اول با ۱۱ گویه، عامل دوم ۱۳ گویه، عامل سوم ۹ گویه، عامل چهارم ۱۴ گویه، عامل پنجم ۱۰ گویه دارد. در مجموع، از ۵۷ گویه تعداد ۵ عامل نهایی استخراج شده است. حاصل عملیات مرحله هفتم، بررسی اعتبار پرسش‌نامه تصور از خدا بود. یک آزمون زمانی اعتبار دارد که بتوان آن را در موارد متعدد به کار برد و در همه موارد نیز نتایج یکسان به دست آید (هومن، ۱۳۸۵، ص ۶۵). بدین منظور، از مناسب‌ترین و متداول‌ترین روش اعتباریابی؛ یعنی روش آزمون بازآزمون (برای ثبات نتایج پرسش‌نامه) و روش‌های همسانی درونی دونیمه‌سازی و ضریب آلفای کرونباخ (برای میزان تجانس ابزار اندازه‌گیری و ثبات درونی آن) استفاده گردید.

ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه تصور از خدا براساس اسماء الهی در آیات و روایات ♦ ۳۳

در روش بازآزمایی (آزمون - بازآزمون)، پرسش‌نامه تصور از خدا با فاصله دو هفته‌ای پس از اجرای آزمایشی، مجدداً بر روی ۲۵ نفر از شرکت‌کنندگان اجرا شد. یافته‌های به‌دست‌آمده در جدول (۵) آمده است.

جدول ۵: نتایج آزمون بازآزمون پرسش‌نامه تصور از خدا

پرسش‌نامه تصور از خدا	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	همبستگی بین بار اول و دوم	سطح معناداری
اجرای بار اول	۲۵	۲۳۸/۶۴	۳۲/۰۴۱	۰/۹۵۶**	/۰۰۰
اجرای بار دوم	۲۵	۲۳۱/۵۶	۳۱/۹۷۷		

$P < (0/01)**$

همان‌گونه که در جدول (۵) مشاهده می‌شود، اختلاف میانگین و انحراف استاندارد، در دو بار اجرای مجزا کم است و همبستگی بین آزمون در بار اول و دوم (۰/۹۵۶)، به‌دست‌آمده که وجود همبستگی بالا، حاکی از اعتبار بالایی پرسش‌نامه تصور از خداست.

برای برآورد همسانی درونی و اعتبار پرسش‌نامه تصور از خدا، از روش دو نیمه کردن آزمون استفاده شد. آزمون، به دو نیمه مساوی تقسیم شد. نتایج ضریب «آلفای کرونباخ»، هریک از نیمه‌ها، همبستگی، ضریب اسپیرمن - براون و ضریب دونیمه‌سازی گاتمن، در جدول (۶) قابل مشاهده است.

جدول ۶: تحلیل داده‌های اعتبار پرسش‌نامه تصور از خدا در مرحله نهایی

آلفای کرونباخ	نیمه اول	۲۹ گویه	۰/۸۵۸
	نیمه دوم	۲۸ گویه	۰/۹۱۳
همبستگی بین دو فرم	۰/۸۵۴**		
ضریب اسپیرمن - براون	تساوی تعداد گویه‌ها	۰/۹۲۱	
	عدم تساوی تعداد گویه‌ها	۰/۹۲۱	
ضریب دونیمه‌سازی گاتمن	۰/۹۱۵		

آلفای کرونباخ نیمه اول گویه‌ها، با تعداد ۲۹ گویه برابر با (۰/۸۵۸) و آلفای کرونباخ نیمه دوم، با ۲۸ گویه برابر با (۰/۹۱۳)، و همبستگی بین دو فرم، برابر با (۰/۸۵۴) به دست آمده است. ضریب اسپیرمن - براون، برابر با (۰/۹۲۱) و ضریب دونیمه‌سازی گاتمن برای بررسی میزان همسانی درونی، برابر با (۰/۹۱۵) است. براساس این نتایج، همسانی درونی پرسش‌نامه تصور از خدا، دارای سطح بالایی است.

در نهایت، پس از به دست آمدن عامل‌های پنج‌گانه، از روش ضریب آلفای کرونباخ، برای بررسی اعتبار و همسانی درونی پرسش‌نامه تصور از خدا و خرده‌مقیاس‌های آن، بهره برده شد. نتایج این بررسی، در جدول (۷) آمده است.

جدول ۷: ضرایب آلفای کرونباخ عامل‌های پرسش‌نامه تصور از خدا در مرحله نهایی

عامل‌ها	تعداد آزمودنی	تعداد گویه	ضریب آلفای کرونباخ
عامل اول ناصریت	۳۶۷	۱۱	۰/۸۱
عامل دوم رحمانیت - غافریت	۳۶۷	۱۳	۰/۸۰
عامل سوم منعیت - رازقیّت	۳۶۷	۹	۰/۷۷
عامل چهارم خالقیت - قادریّت	۳۶۷	۱۴	۰/۷۵

عامل‌ها	تعداد آزمودنی	تعداد گویه	ضریب آلفای کرونباخ
عامل پنجم عالمیت	۳۶۷	۱۰	۰/۸۰
کل پرسش‌نامه تصور از خدا	۳۶۷	۵۷	۰/۹۴

ضریب آلفای کرونباخ کل پرسش‌نامه تصور از خدا، برابر با (۰/۹۴)، محاسبه شد ($M = ۲۵۹/۵۲$ و $S = ۲۴/۳۳$) که بیانگر همسانی درونی مناسب این پرسش‌نامه است. این ضریب، برای پنج عامل به ترتیب، ناصریت (۰/۸۱)، عامل رحمانیت - غافریت (۰/۸۰)، عامل منعمیت - رازقیت (۰/۷۷)، عامل خالقیت - قادریت (۰/۷۷) و عامل عالمیت (۰/۸۰) به دست آمد. بنابر اعتقاد پژوهشگران، ضریب آلفای کمتر ۰/۶۰ ضعیف، ۰/۷۰ قابل قبول، و ۰/۸۰ خوب تلقی می‌شود (فتحی آشتیانی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۵). بنابراین، همهٔ عامل‌ها نمره لازم قابل قبول و خوب را کسب کردند. یافته‌های مربوط به روابط بین عوامل با همدیگر و با کل پرسش‌نامه، در جدول (۸) آمده است.

جدول ۸: همبستگی عوامل با همدیگر و با نمره کل

عامل‌ها	عامل اول	عامل دوم	عامل سوم	عامل چهارم	عامل پنجم	نمره کل پرسش‌نامه
ناصریت	۱					
رحمانیت - غافریت	۰/۷۵۴**	۱				
منعمیت - رازقیت	۰/۷۸۱**	۰/۷۵۵**	۱			
خالقیت - قادریت	۰/۷۴۵**	۰/۷۵۳**	۰/۷۳۴**	۱		
عالمیت	۰/۶۶۲**	۰/۷۱۳**	۰/۷۰۸**	۰/۷۷۹**	۱	
نمره کل پرسش‌نامه تصور از خدا	۰/۸۹۳**	۰/۹۰۳**	۰/۸۹۶**	۰/۹۰۷**	۰/۸۵۳**	۱

$P < (۰/۰۱)**$

همبستگی همهٔ عوامل با نمرهٔ کل در سطح ۰/۰۱ معنادار هستند. همبستگی هر عامل، با نمره کل، بیشتر از همبستگی بین خود عامل‌ها با همدیگر به دست آمده است. بهترین یافته در همبستگی بین عوامل، این است که همبستگی هر عامل با نمره کل، بیشتر از همبستگی بین خود عامل‌ها با همدیگر باشد، این امر بیانگر رابطهٔ نسبتاً قوی عوامل با کل مقیاس است و حاکی از اعتبار بالای پرسش‌نامه است (ر.ک: سیف، ۱۳۸۳).

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از این پژوهش، ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه «تصور از خدا براساس اسماء الهی در آیات و روایات» بود. پرسش اول پژوهش، بررسی روایی و اعتبار پرسش‌نامه تصور از خدا، براساس اسماء الهی در آیات و روایات بود؟ برای بررسی روایی پرسش‌نامه، از سه شیوهٔ روایی محتوا، روایی ملاک به شیوهٔ همگرا و روایی سازه بهره برده شد. نتایج سنجش روایی - همراه، با تمام مستندات ارائه شده - نشان داد که این پرسش‌نامه، از روایی لازم برای سنجش تصور از خدا براساس اسماء الهی در آیات و روایات برخوردار است. اعتبار آزمون نیز با روش آزمون بازآزمون، روش‌های همسانی درونی، با روش دونیمه‌سازی و ضریب آلفای کرونباخ مورد محاسبه قرار گرفت. نتایج حاکی از این بود که پرسش‌نامه تصور از خدا، از اعتبار بالایی برخوردار است. ثبات،

پایایی، قابلیت پیش‌بینی و دقت آزمون مورد تأیید می‌باشد. این پرسش‌نامه برای سنجش تصور از خدای افراد، ابزاری مفید، بامعنا و مناسب به حساب می‌آید.

در پاسخ به پرسش دوم پژوهش، که پرسش‌نامه تصور از خدا براساس اسماء الهی در آیات و روایات، از چه عواملی تشکیل شده است؟، از شیوه تحلیل عاملی اکتشافی، به روش مؤلفه‌های اصلی استفاده شد. نتایج حاکی از این بود که پرسش‌نامه تصور از خدا، دارای پنج عامل ۱. «ناصریت»؛ ۲. «رحمانیت - غافریت»؛ ۳. «منعمیت - رازقیت»؛ ۴. «خالقیت - قادریت» و ۵. «عالمیت» است. در حوزه پژوهش‌های روان‌شناسی نیز عواملی برای بررسی سنجش و بررسی تصور از خدای افراد ترسیم شده است. لارنس (۱۹۹۷)، در پژوهشی به بررسی تصورات و احساس‌های مختلف افراد، درباره خدا پرداخت و شش عامل برای پرسش‌نامه تصور از خدا تدوین کرد. این عوامل شامل «تأثیرپذیری» (من تا چه حد می‌توانم بر خداوند و خواست او تأثیر بگذارم)، «مشیت الهی» (خداوند تا چه حد توان تأثیر گذاردن بر من را دارد)، «حضور» (آیا خداوند اینجا حضور دارد؟)، «چالش» (آیا خداوند می‌خواهد من رشد و پیشرفت کنم؟)، «پذیرندگی» (آیا من شایسته دوست داشته شدن از ناحیه خداوند هستم؟)، «خیرخواهی» (آیا خداوند همانند کسانی است که دوستم دارند و آنچه برایم بهتر است را برای من می‌خواهد؟) است.

با مقایسه عوامل مطرح‌شده در پرسش‌نامه تصور از خدای (محقق‌ساخت) در این پژوهش، با عوامل سازه تصور از خدا در پرسش‌نامه لارنس (۱۹۹۷)، مشخص شد که در برخی گویه‌ها در عوامل رحمانیت، عالمیت، ناصریت پرسش‌نامه محقق‌ساخت، با گویه‌های عامل‌های خیرخواهی، حضور خداوند یا پذیرندگی در پرسش‌نامه لارنس، قرابت‌های معنایی وجود دارد. ولی پرسش‌نامه تصور از خدا محقق‌ساخت، از جامعیت کامل‌تری برخوردار بوده و شامل عامل‌های خالقیت - قادریت، منعمیت - رازقیت است که در پرسش‌نامه تصور از خدای لارنس مطرح نشده است. علاوه بر تفاوت‌های اساسی و جدی در مبانی این پژوهش، با پژوهش‌ها و پرسش‌نامه‌های که بیشتر در مسیحیت و یهودیت ساخته شده، وجه تمایز و تفاوت اصلی در این است که محقق در این پژوهش، سازه تصور از خدا را براساس آیات و روایات بررسی کرده است؛ چراکه کامل‌ترین سیمای خداوند در اسماء الهی در قرآن کریم و روایات ظهور یافته است. ولی در تحقیقاتی که بیشتر در ادیان مسیحیت صورت گرفته، برای نشان دادن تصور از خدا، به جمع‌آوری و درجه‌بندی وصف‌ها و توصیفاتی که افراد درباره خداوند به‌کار می‌برند، پرداخته‌اند و براساس آن، ابعادی را برای تصور از خدا پی‌ریزی کرده‌اند. برای مثال، گرساچ (۱۹۶۸)، در تحقیقی از پاسخ‌دهندگان خواست زمانی که به خدا فکر می‌کنند، چه تصویری از خدا دارند و در پاسخ به نتایج خدای قاضی، پادشاه، استاد، پدر، منجی، مادر، دوست رسید. بنابراین، مشخص است که حرکت کردن از سمت مبانی روان‌شناسی اسلامی و رسیدن به یک مدل نظری، سازه تصور از خدا براساس آیات و روایات و بعد محک زدن تصورات افراد از خداوند براساس این مدل دینی، بسیار کامل‌تر و جامع‌تر از پژوهش‌هایی است که ابتدا سراغ وصف‌ها و تصورات افراد از خداوند رفته‌اند و بعد براساس آن، ابعاد تصور از خدا را پی‌ریزی کرده‌اند.

در تبیین نتایج عوامل پنج‌گانه به‌دست‌آمده از روش تحلیل عاملی به ترتیب، می‌توان گفت:

عامل اول، ناصریت: تعداد ۱۱ سؤال از ۵۷ گویه پرسش‌نامه تصور از خدا، به عامل ناصریت اختصاص یافته است. ناصریت یا یاری‌گری خداوند، شامل همه لحظات زندگی انسان می‌شود. در قرآن مجید، خداوند به‌عنوان بهترین یاری‌گر (آل عمران: ۱۵۰)، بهترین محافظت‌کننده (یوسف: ۶۴) و حافظ و نگهبان همه مخلوقاتش معرفی شده است (هود: ۵۷)؛ چراکه تنها یاری‌دهنده واقعی خداوند متعال است و توان یاری‌دهندگی را در هر شرایط و هر زمان و مکانی دارد و یآوری می‌باشد که هیچ‌گاه مغلوب کسی نمی‌شود و بر تمام توطئه‌ها غالب است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ص ۳۹۲). در طول دوران زندگی، خطرات، موانع، آفات و مشکلات زیادی انسان را تهدید می‌کند و سلامت جسمی و روانی انسان را به خطر می‌اندازد. افرادی که تصور صحیح و متناسب با مبانی دینی، نسبت به ناصریت خداوند دارند، و خدا را «خَيْرُ النَّاصِرِينَ» می‌شناسند، در مشکلات و چالش‌های زندگی، خدا را حامی خود می‌دانند و با امید داشتن به خداوند، توکل و استعانت از او، به مبارزه با مشکلات برمی‌خیزند و اعتقاد دارند که خدای یاری‌گر و محافظت‌کننده، آنها را یاری می‌دهد و از آنان محافظت می‌کند. این گروه از افراد، در زندگی امیدوارتر هستند و از آرامش روانی و رضایت از زندگی بیشتری برخوردار هستند.

عامل دوم، رحمانیت - غافریت: تعداد ۱۳ سؤال از پرسش‌نامه تصور از خدا، به عامل «رحمانیت - غافریت» اختصاص یافته است. در مبانی دینی، در موارد بسیاری رحمانیت با غافریت الهی، به هم‌دیگر گره خورده است؛ خداوندی که رحمت عام و گسترده دارد، به دلیل رحمتش اهل بخشش و مغفرت نیز می‌باشد. رحمانیت خداوند، بازتاب وسیعی در کتاب و سنت دارد و بسیاری از آیات و روایات، به رحمانیت خداوند اختصاص یافته است. قرآن کریم، تصویری که از خداوند، در عامل رحمانیت به نمایش می‌گذارد، رحمت بسیار گسترده‌ای است که همه کس و همه چیز را فرا گرفته است (اعراف: ۱۵۶). پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: خداوند متعال، صد باب رحمت دارد که یکی از آن را به زمین نازل کرده است و در میان مخلوقاتش تقسیم نموده، همه عاطفه و محبتی که در میان مردم است، از پرتو همان یکی است، ولی نود و نه قسمت را برای خود نگاه داشته و در قیامت بندگانش را مشمول آن می‌سازد (هاشمی خویی، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۳۴). در روز قیامت، چنان سفره رحمتش را می‌گستراند که حتی ابلیس هم در رحمت خداوند طمع می‌ورزد (فتال نیشابوری، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۵۰۲). افرادی که باور و تصور صحیحی از رحمانیت خداوند دارند و خدا را رحمان و رحیم در دنیا و آخرت می‌شناسند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۳۴۰)، در مشکلات سخت و حوادث پیچیده و چالش‌های زندگی دست به دامن رحمانیت الهی زده و در رسیدن الطاف خفیه و جلیه الهی، امیدوار هستند و به این وصف امیدبخش الهی پناه برده، و خود را در سایه رحمت او قرار می‌دهند. بنابراین، با باور به رحمانیت خداوند، این احساس در درون آنان زنده می‌شود که رحمانیت و رحیمیت الهی، شامل حالشان می‌شود و این احساس، روحیه و توان آنان را در برخورد با مشکلات تقویت کرده، افزایش می‌دهد. خداوند به دلیل رحمت گسترده‌ای که دارد، در قرآن کریم به طور مکرر تذکر می‌دهد که اگر بندگانم برخلاف دستوراتم عمل کردند و پشیمان شدند، می‌بخشم، می‌آمرزم، و غافریت خویش را شامل حال آنان می‌کنم (زمر: ۵۳). زبان قرآن کریم، خداوند را از بهترین آموزندگان معرفی می‌کند

(اعراف: ۱۵۵). تصور صحیح نسبت به غافریته الهی و خیرالغافرین بودن خداوند موجب می‌شود بندگان گنهکار به او امیدوار شوند و راه بازگشت و توبه را پیش بگیرند. اگر فریب هوای نفس بخورند و مرتکب گناهی بشوند، از درگاه الهی ناامید نشده و با توبه به سوی خداوند بازگشت می‌کند. برگشت واقعی به سوی خداوند، موجب اصلاح رفتار درون فردی و برون فردی و در پرتو آن سلامت و آرامش روان می‌شود. چه بسا افرادی که نسبت رحمانیت و غافریته الهی ناامید هستند و چنین تصور منفی از خدا، سدی محکم برای برگشت آنان به سوی خداوند شده است.

عامل سوم، منعیت - رازقیت: در تحلیل عاملی، تعداد ۹ سؤال از پرسش‌نامه تصور از خدا، به عامل منعیت - رازقیت اختصاص یافته است. منعیت، معنای عامی دارد که رازقیت و شاکریت را دربر می‌گیرد - ولی برای وضوح بیشتر در نامگذاری از عنوان منعیت - رازقیت استفاده شد - منعیت به معنای نعمت‌دهندگی، تمام نعمت‌های مادی، معنوی، دنیوی و اخروی، ظاهری و باطنی، آشکار و پنهان که از سوی خداوند به مخلوقاتش رسیده است، شامل می‌شود. رازقیت خداوند، در زیرمجموعه منعیت قرار دارد. به تعبیری، یکی از جلوه‌های نماینگر منعیت خدا، رازقیت اوست. تعداد بسیاری از آیات و روایات، انسان را به این امر توجه می‌دهد که خداوند متعال رازق مخلوقاتش است (ذاریات: ۵۸). او از بهترین روزی‌دهندگان می‌باشد (حج: ۵۸). رازقیت، به معنای اینکه خدا رزق و روزی همه موجودات را به عهده گرفته، ضمانت کرده و آن سهم و نصیبی که باید به مخلوقات برسد، براساس مقتضای حال و نیاز مرزوق به او می‌رساند تا مایه حیات و بقای مرزوق باشد و بتوانند به وجود و بقای خود ادامه دهند (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۱۵۰). یکی دیگر از نمودهای منعیت خدا، شاکریت او نسبت به بندگانش است. قرآن کریم، خداوند را به عنوان کسی معرفی می‌کند که شاکر و شکور است و به بندگانش بهترین نعمت‌ها و پاداش‌ها را می‌بخشد. اگر بندگان، ذره‌ای کار نیک انجام دهند، پاداش آن را می‌دهد (زلزله: ۷). از فضل خویش، زیادتر از آنچه بندگان مستحق بوده‌اند، عطاء می‌کند و می‌بخشد (فاطر: ۳۰). افرادی که باور و تصور صحیحی از خدا در عامل منعیت - رازقیت دارند، در تأمین معاش زندگی دچار اضطراب و دلهره نمی‌شوند و با تلاش و کوششی که دارند، خدا را نعمت‌دهنده و روزی‌رسان می‌دانند و از ترس فقر، از ازدواج، فرزندآوری گریزان نبوده، به مال حرام متوسل نمی‌شود. از اینکه خداوند در دار دنیا و سرای آخرت، نعمت‌دهنده بندگانش است و در مقابل، اعمال نیک بندگان قدردانی می‌کند و نعمت می‌بخشد، موجب انگیزه و حرکت انسان، به سمت پاکی و سلامت روان می‌شود.

عامل چهارم، خالقیت - قادریت: در تحلیل عاملی تعداد ۱۴ سؤال از پرسش‌نامه تصور از خدا، به عامل خالقیت - قادریت اختصاص یافته است. خالقیت خداوند، شامل همه جهان هستی از آسمان، زمین، و عالم ماده و ماورای ماده است و همه مخلوقات را بدون هیچ سابقه قبلی و بدون هیچ الگوی پیشین، از نیستی به هستی آورده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ص ۳۲۵). تصویری که از خداوند در قرآن کریم، به نمایش گذاشته شده است، به عنوان احسن‌الخالقین است و هر آنچه را که خلق کرده، به نحو نیکو و احسن آفریده است (سجده: ۷). آفرینش نظام احسن، ایجاب می‌کند که تفاوت در استعدادها، ذوق‌ها، سلیقه‌ها، ساختمان‌های جسمی و روحی افراد جامعه باشد، تا

هریک متناسب کاری که نظام خلقت برای او در نظر گرفته شده است، آمادگی داشته باشد. در غیر این صورت، همه چیز به هم می‌ریزد و نظام احسنی وجود نخواهد داشت. پس جمیع مخلوقات اگر چه متفاوتند، ولی حسن می‌باشند و خدای متعال احسن‌الخالقین است (همان، ص ۵۱۸). خداوند خالق، قادر و توانایی است که قدرتش از هر نظر بی‌انتهاست. بر همه مخلوقات عالم هستی تسلط کامل دارد و هیچ کس در آسمان‌ها و زمین، از حوزه قدرت او بیرون نیست (انعام: ۶۱). عجز و ناتوانی در او وجود ندارد و چیزی بر سر راه مشیت او ایجاد مانع نمی‌کند (فاطر: ۴۴). افرادی که باور و تصور صحیحی از خالقیت - قادریت خداوند دارند، نگرش و گرایش آنان به عالم هستی، از دیدة زیبانگری است. سراسر عالم هستی را زیبا می‌بینند و با باور به اینکه قدرت خداوند فوق همه قدرت‌هاست، در مقابل عوامل محیطی و روانی فشارزا، مثل ترس از مرض، فقر، سیل، زلزله، ترس از آینده، از دست دادن عزیزان و غیره، دچار ترس و اضطراب‌های بیجا نمی‌شوند و با تصور بر اینکه یاور و پشتیبانی دارند که قدرتش بر تمام قدرت‌های محیطی و اجتماعی غالب است، احساس امنیت و آرامش می‌کنند.

عامل پنجم، عالمیت: در تحلیل عاملی تعداد ۱۰ سؤال از پرسش‌نامه تصور از خدا، به عامل عالمیت اختصاص یافته است. علم و دانایی خداوند همه عالم هستی را فراگرفته است. قرآن کریم، تصویری که نسبت به عالمیت خداوند ارائه می‌دهد، بسیار گسترده و فراگیر است، به گونه‌ای که هیچ چیزی در این عالم پنهان، از دید علم نامحدود او پوشیده و پنهان نمی‌ماند (توبه: ۱۲۵). به همه اسرار و جزئیات عالم و نیات و انگیزه‌های درونی مخلوقاتش آگاه است (آل عمران: ۱۱۹). خداوند عالمی که از تمام کارهای مخلوقاتش آگاه است، در روز قیامت بسیار دقیق و حساب‌شده، به حساب اعمال مخلوقاتش رسیدگی می‌کند. هر کس هموزن ذره‌ای کار خیر یا شر انجام داده باشد، به حساب آن رسیدگی می‌شود (زلزله: ۸۷). افرادی که باور و تصور صحیحی نسبت به عالمیت خداوند دارند و می‌دانند که خدا به کوچک‌ترین اعمال انسان از خوب و بد آگاهی دارد و آن را به محکمه حسابرسی می‌آورد، انگیزه برای انجام اعمال صالحه و ترک گناهان پیدا می‌کنند و با مراقبت از افکار، گفتار و رفتارشان، در مسیر فرایند خود مهارگری، تقوا و رسیدن به کمال و سعادت قرار می‌گیرند.

بنابراین، می‌توان گفت: پرسش‌نامه تصور از خدا، که براساس اسماء الهی در آیات قرآن و روایات استخراج شده است، دارای روایی و اعتبار کاملی است. پژوهشگران، روان‌درمانگران و مشاوران، می‌توانند در تحقیقات و مشاوره‌های خویش، برای ارزیابی و سنجش تصور از خدای افراد، از این پرسش‌نامه اسلامی - ایرانی بهره ببرند.

محدودیت‌های پژوهش

از محدودیت‌های این پژوهش، می‌توان به جامعه و نمونه‌های پژوهشی اشاره کرد. این پژوهش، در جامعه مذهبی و افراد مقید و پایبند به دین اجرا شده است. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های دیگر، این پرسش‌نامه در جامعه‌های گسترده‌تر و با تنوع گرایش‌های مذهبی و جنسیتی و گروه‌های سنی مختلف اجرا شود و نتایج به‌دست‌آمده از آن، با همدیگر مقایسه شود.

منابع

- ربآبادی، حسین احمد و همکاران، ۱۳۹۴، «الگوی مفهومی ابعاد تصور از خدا براساس اسماء حسنا مبنایی برای مطالعات سبک زندگی اسلامی و روان‌شناسی دین»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۳۱، ص ۵-۲۶.
- امیدی، احد و همکاران، بی‌تا، «ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه تصور از خدا براساس اسماء الهی در آیات و روایات»، *روان‌شناسی و دین*، در نوبت چاپ.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۱، *تفسیر موضوعی قرآن کریم، توحید در قرآن*، قم، اسراء.
- _____، ۱۳۹۴، *تفسیر تسنیم*، قم، اسراء.
- خاکساری، زهرا و زهره خسروی، ۱۳۹۱، «خدا؛ و تصور مثبت و منفی از او و رابطه آن با عزت نفس و سلامت روانی دانش‌آموزان»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۲، ص ۸۳-۹۸.
- دلاور، علی، ۱۳۹۴، *روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی*، تهران، ویرایش.
- سرمد، زهره و همکاران، ۱۳۹۵، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران، آگاه.
- سعیدی مهر، محمد، ۱۳۹۴، *آموزش کلام اسلامی*، چ بیست و یکم، قم، طه.
- سیف، علی اکبر، ۱۳۸۳، *اندازه‌گیری، سنجش و ارزشیابی آموزشی*، تهران، آگاه.
- شریفی‌نیا، محمدحسین، ۱۳۹۱، *الگوهای روان‌درمانی یکپارچه با معرفی درمان یکپارچه توحیدی*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- صادقی، منصوره‌السادات و همکاران، ۱۳۸۷، «والدین، خود و دیگران مهم: منابع تصور از خدا»، *علوم رفتاری*، ش ۳، ص ۸۳-۹۶.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۳۷۴، *تفسیر المیزان*، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم، جامعه مدرسین.
- علیانسب، سیدحسین، ۱۳۹۱، *خداجویی و نقش آن در نگرش به مرگ*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- غباری‌ناب، باقر و علی‌اکبر حدادی کوهسار، ۱۳۹۲، «پیش‌بینی افسردگی و اضطراب براساس مفهوم خدا در دانشجویان»، *پژوهش‌ها و مطالعات علوم رفتاری*، ش ۵ (۱۵)، ص ۷۳-۸۶.
- قتال نیشابوری، محمدبن احمد، ۱۳۶۶، *روضه الواعظین و بصیرة المتعظین*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشر نی.
- فتحی آشتیانی، علی و همکاران، ۱۳۹۵، *آزمون‌های روان‌شناختی*، تهران، بعثت.
- قنبری هاشم‌آبادی، بهرام علی و همکاران، ۱۳۹۱، «بررسی ارتباط ادراک خدا با خود پنداره و خودکار آمدی با توجه به متغیرهای فردی در میان دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد»، *پژوهش‌های روان‌شناسی بالینی و مشاوره*، سال ۲، ش ۱، ص ۱۶۵-۱۸۰.
- کرمی، ابولفضل، ۱۳۹۰، *آشنایی با آزمون‌سازی و آزمون‌های روانی*، تهران، روان‌سنجی.
- کلانتری، خلیل، ۱۳۸۵، *پردازش و تحلیل داده‌ها در تحقیقات اجتماعی - اقتصادی*، تهران، شریف.
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، *الکافی*، تصحیح علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۹۱، *خداشناسی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مظاهری، محمدعلی و همکاران، ۱۳۹۰، *مثلث ایمان، الگوی ابعادی رابطه انسان با خدا*، قم، دارالحدیث.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۱، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۶، *پیام قرآن*، چ نهم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- هاشمی خوبی، میرزاحبیب‌الله، بی‌تا، *منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه*، ترجمه حسن حسن‌زاده آملی و محمدباقر کمره‌ای، تهران، مکتبه الاسلامیه.
- هومن، حیدرعلی، ۱۳۸۵، *استنباط آماری در پژوهش رفتاری*، تهران، سمت.

- Bradshaw, M., Ellison, C. G., & Flannelly, K. J., 2008, "Prayer, God imagery, and symptoms of psychopathology", *Journal for the Scientific Study of Religion*, N. 47 (4), p. 644-659.
- Cheston, S. E., Piedmont, R. L., Eanes, B., & Lavin, L. P., 2003, "Changes in clients' images of God over the course of outpatient therapy", *Counseling and values*, N. 47(2), p. 96-108.
- Dickie, J. R., Eshleman, A. K., Merasco, D. M., Shepard, A., Vander Wilt, M., & Johnson M., 1997, "Parent-child relationships and children's images of God", *Journal for the Scientific Study of Religion*, N. 36, p. 24-43.
- Draper, S., 2017, "The preeminent sacred symbol: Theorizing image of God outcomes", *Sociology Compass*, N. 11(10), p. 25-32.
- GRADY, K., & Richards, P. S., 2007, "Theistic psychotherapy and the God image", *Journal of spirituality in mental health*, N. 9(3-4), p. 183-209.
- Grimes, C., 2008, "God Image Research: A Literature Review", *Journal of Spirituality in Mental Health*, N. 9 (3-4), p. 11-32.
- Grosuch, R. L., 1968, "The conceptualization of God as seen in adjective ratings", *Journal for the Scientific Study of Religion*, N. 7, p. 56-64.
- Hall, T. W., & Fujikawa, A. M., 2013, *God image and the sacred*, (eds.), APA handbooks in psychology.
- Hoffman, L., Knight, S., Boscoe-Huffman, S., & Stewart, S., 2007, "Diversity issues and the god image", *Journal of spirituality in mental health*, N. 9(3-4), p. 257-279.
- Lawrence, R. T., 1997, "Measuring the Image of God: The God image inventory and the God image scales", *Journal of Psychology and Theology*, N. 25 (2), p. 214-226.
- Vaughan, F., 2002, "What is Spiritual Intelligence?", *Journal of Humanistic Psychology*, V. 42, N. 2, p. 16-33.